

УДК 378.147: 811.163.1

Баденкова В. М., Булгакова Т. В.

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ОСНОВИ ВИКЛАДАННЯ СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ У ВНЗ

У запропонованій статті розглянуто лінгводидактичні засади організації роботи студентів у процесі вивчення курсу "Старослов'янська мова" в умовах кредитно-трансферної системи організації навчального процесу. Проаналізовано ефективні форми організації навчальної діяльності студентів, що сприятимуть формуванню та розвитку в майбутнього фахівця-філолога якостей професійно успішної особистості.

Ключові слова: старослов'янська мова, самостійна робота студентів, інноваційні технології, навчально-методичний комплекс, кредитно-трансферна система навчання, історико-лінгвістична дисципліна.

В предложенной статье рассматриваются лингводидактические основы организации работы студентов в процессе изучения курса "Старославянский язык" в условиях кредитно-трансфертной системы организации учебного процесса. Проанализированы эффективные формы организации учебной деятельности студентов, которые будут способствовать формированию и развитию у будущего специалиста-филолога качеств профессионально успешной личности.

Ключевые слова: старославянский язык, самостоятельная работа студентов, инновационные технологии, учебно-методический комплекс, кредитно-трансфертная система обучения, историко-лингвистическая дисциплина.

The proposed article examines lingvodidactic principles of students work organization in the study course "Old Slavonic language" in a credit transfer system to learn. Analysis of effective forms of learning activities students will contribute to the formation and development by a future professional-quality professional linguist successful person.

Key words: Old Church Slavonic language, independent study of students, innovative technology, educational and methodical complex, credit transfer system studies, historical and linguistic discipline.

Україна прагне бути європейською державою, тому реформування вищої освіти має відбуватися в межах Болонського процесу, метою якого є створення відповідних систем організації навчання. У формуванні мети вищої освіти потрібно керуватися національними і міжнародними орієнтирами. Такі зміни вимагають від науково-педагогічних працівників ґрунтовних знань, умінь і компетентності в організації своєї діяльності на новій методичній і технологічній базі – кредитно-модульній трансферній накопичувальній системі навчання (ECTS) [6, с. 5].

Формування нової української державності та самоусвідомлення себе як українського народу вимагає звернення не лише до своєї історії та походження української мови, а й викликає інтерес і до історії всього слов'янського народу. Поява підручників і навчальних посібників із різними концепціями щодо глотогенезу української мови свідчить не тільки про інтерес до її історії, а й про недостатню методичну оснащеність історико-лінгвістичних дисциплін.

У традиційній системі навчання старослов'янської мови (СМ) є російськомовні підручники, які вже стали класикою вищої освіти, зокрема В. П. Бесєдіної-Невзорової (Харків, 1962), Т. А. Іванової (Санкт-Петербург, 2008), О. М. Селищева (Москва, 1951), Г. О. Хабургаєва (Москва, 1986) тощо, та україномовні – А. В. Майбороди (1975), М. Ф. Станівського (1964, 1983). Крім випробуваних часом, знаходимо й новіші, але такі, що вже стали відомими не лише фахівцям-філологам, студентам духовних навчальних закладів, а й усім, хто не байдужий до витоків рідної мови, української історії, О. І. Леути (2001, 2007), Л. В. Біленької-Свистович та Н. Р. Рибак "Церковнослов'янська мова: Підручник зі словником" (К., 2000). Найбільшою перевагою підручника О. І. Леути (2007) порівняно з іншими є чітка спрямованість на глибоке засвоєння та практичне закріплення матеріалу, оскільки із пам'яток старослов'янської писемності наведено багато оригінальних прикладів, подано довідковий матеріал для семінарських і практичних занять, словник СМ [5].

Варто відзначити й навчальні посібники із курсу СМ, що містять методичні вказівки, С. Д. Нікіфорова (М.-Л., 1946), М. А. Кондрашова, Л. К. Кузнецової, К. А. Войлової (М., 1988), збірники вправ і практичних завдань А. В. Майбороди, Л. Г. Коломієць (К., 1992), О. І. Леути, В. І. Гончарова (К., 2004). Окремі підручники та навчальні посібники аналізує в публікації про педагогічну специфіку вивчення СМ в умовах кредитно-модульної системи Л. Довбня [4]. Досвід викладання цього курсу відображено

в навчальних посібниках та методичних рекомендаціях, створених викладачами різних навчальних закладів України – Л. Е. Довбнею [3], І. Б. Царалунгою [9], Ю. В. Юсип-Якимович [10] та ін. Так, посібник І. Б. Царалунги складається з трьох частин – теоретичної, практичної та довідкової, що гармонійно доповнюють одна одну. Зокрема з'ясовано зміст поняття “старослов'янська мова”, визначено хронологічні межі її функціонування, указано на умови виникнення слов'янської писемності, описано шляхи поширення СМ у слов'янському світі, з'ясовано її місце серед інших слов'янських мов, а також у сконцентрованій формі викладено основні теоретичні питання курсу, для засвоєння яких ретельно підготовлено систему контрольних запитань, вправ і тестів. В окремій статті І. Б. Царалунга описує призначення мультимедійних засобів у певних навчальних ситуаціях (для модернізації лекції шляхом відображення її ключових моментів, основних формулювань та схем, підготовки презентацій тощо) із урахуванням специфіки викладання старослов'янської мови у ВНЗ [8].

Ю. В. Юсип-Якимович у своєму практикумі пропонує цікаву розвідку “Кирило-Мефодіївська спадщина і мовні питання в православ'ї”, де розглянуто проблему “мова церкви” в історичному аспекті та з погляду сучасності. Також подано методичний коментар, 25 варіантів старослов'янських текстів та завдань до них, зразок виконання одного з варіантів, довідковий матеріал, що значно полегшить оволодіння основами курсу [10].

Водночас слід указати, що спеціальних досліджень, присвячених викладанню історико-лінгвістичних дисциплін у ВНЗ в умовах кредитно-трансферної системи організації навчального процесу (КТСОНП), на сьогодні ще немає.

Мета статті – розглянути лінгводидактичні засади професійної підготовки філологів під час вивчення курсу “Старослов'янська мова”, особливості та тенденції вдосконалення організації їхньої навчальної роботи.

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського – один із найстаріших вищих навчальних закладів на півдні України (заснований 1913 року) – є членом Великої хартії європейських університетів. Метою впровадження КТСОНП у ВНЗ з 2010 року є інтенсифікація навчального процесу та підвищення якості підготовки фахівців шляхом стимулювання систематичної та якісної як аудиторної, так і самостійної роботи студентів (СРС) упродовж семестру, що реалізується з урахуванням індивідуальних особливостей і пізнавальних можливостей студентів у процесі індивідуальної й колективної навчальної діяльності. Курс “Старослов'янська мова” читають для студентів-філологів та студентів-істориків. Він є обов'язковим у системі підготовки бакалаврів і здавна становить класичну основу освіти філолога, оскільки закладає основи їхнього загального філологічного розвитку, допомагає формуванню широкого лінгвістичного світогляду майбутнього вчителя. Відповідно до навчальних планів для вивчення дисципліни відведено 3 кредити ECTS, тобто 90 годин, на II курсі денної та заочної форм навчання. Особливість, складність цього курсу за змістом та в методичному плані полягає в тому, що він об'єднує матеріал трьох курсів: власне СМ як першої літературної мови слов'ян, вступу до слов'янської філології та історії праслов'янської мови. У системі філологічної підготовки СМ становить певні труднощі для студентів із кількох причин, як-от: недостатня загальнофілологічна підготовка студентів II курсу; незнання більшістю студентів церковнослов'янської мови, інших слов'янських і стародавніх індоєвропейських (давньогрецької та латинської) мов; значний обсяг програмного матеріалу нового змісту при порівняно невеликій кількості практичних занять, розуміння і засвоєння якого вимагає ознайомлення з літературою зі слов'янської історії, культурології та ін. Вивчення навчальної дисципліни становить особливо великі труднощі для студентів заочного відділення з його мінімальною кількістю годин лекцій і практичних занять.

Реалізацію технології КТСОНП та зв'язку між усіма предметами історико-лінгвістичного циклу забезпечує розроблення навчально-методичного комплексу (НМК), у якому передбачено раціональний поділ змісту навчального матеріалу на модулі і перевірку якості засвоєння теоретичного, практичного матеріалу кожного модуля, використання гнучкої шкали оцінювання знань для реальної диференціації навчальних досягнень студентів; стимулювання активної СРС. Мета НМК із курсу “Старослов'янська мова” – реалізувати принцип історизму як способу лінгвістичного мислення майбутніх учителів-словесників, допомогти їм в освоєнні матеріалу при збільшенні СРС.

Як відомо, призначення НМК полягає в тому, щоб забезпечити цілісний навчальний процес із певної дисципліни в єдності цілей навчання, змісту, дидактичного процесу й організаційних форм навчання. Лише за дотримання цієї умови НМК буде являти собою комплекс, тобто певну, чітко визначену сукупність навчально-методичних документів та різних засобів навчання, що складають одне ціле, модель освітнього процесу, яку згодом буде реалізовано на практиці.

Однією з необхідних умов організації навчального процесу за модульною системою є наявність робочої навчальної програми дисципліни, доведеної до відома студентів. Навчальний матеріал із курсу “Старослов'янська мова” включає 2 модулі (логічно завершені частини навчального матеріалу) “Вступ. Графіка. Фонетика” та “Граматика”. На думку П. Юцявичене, сутність модульного навчання полягає в тому, що той, хто навчається, може працювати більш самостійно за запропонованою йому індивіду-

альною навчальною програмою, яка включає в себе цільовий план дій, банк інформації і методичний посібник [11, с. 56]. У програмі курсу встановлено співвідношення годин аудиторної та самостійної робіт, передбачено індивідуально-дослідне завдання залежно від змісту й специфіки видів діяльності студента під час їх виконання і контрольних заходів (тестування, модульна контрольна робота). Так, для студентів денної форми навчання 42 години відведено на СРС (майже 47%), а 76 годин (84%) для студентів заочної форми навчання.

Одним із основних завдань філологічної освіти є створення сприятливих умов для сталого безперервного розвитку мовної особистості, підвищення рівня мовної компетентності майбутнього вчителя-філолога. Порівняльно-історичному вивченню мов віддали свої сили найкращі вчені-славісти XIX і XX століть, і це визначає в побудові курсу особливий – історіографічний – аспект.

Значний обсяг нових понять і педагогічних інновацій вимагає нових компетенцій і від викладача, завдання якого сформував базовий понятійний апарат, необхідний для сприйняття всіх дисциплін історико-лінгвістичного циклу і розуміння законів розвитку сучасної української мови, системності змін, що в ній відбуваються; виробити розуміння логіки розвитку мови у зв'язку із найбільш актуальними проблемами славістики; висвітлити процес формування СМ та основних особливостей її фонетичної і граматичної систем. Необхідно також ознайомити студентів із основними пам'ятками писемності, навчити аналізувати їх із урахуванням історії взаємодії східнослов'янських діалектів; розширити уявлення про історію слов'янської культури, зокрема визначити місце СМ як знаряддя духовної культури слов'ян в епоху середньовіччя в процесі залучення південних та східних слов'ян до високорозвиненої грецької культури та мови, що в IX ст. мала тисячолітню історію розвитку.

Потребують пояснень поняття, більшість із яких для студентів є новими, як-от: *старослов'янська мова, прайндоевропейська мова, праслов'янська мова; основні закони праслов'янського періоду (закон відкритого складу, закон складового сингармонізму), астериск, глотогенез, діакритики, детермінант, етногенез слов'ян, ізводи старослов'янських пам'яток, лігатури, палімпсест, редуковані голосні* тощо.

Лекційні форми в навчанні СМ є основними. У лекційному курсі використовується такий засіб навчання, як електронний конспект лекцій (ЕКЛ), що включає основні моменти лекцій та ілюстративний матеріал, схеми. ЕКЛ сприяє розвитку інтересу до курсу, економії часу під час викладу матеріалу, дозволяє розширити обсяг пізнавальної інформації. Уже на першій лекції треба з'ясувати зміст поняття “старослов'янська мова”.

СМ – умовна назва мови найдавніших (із 60-х рр. IX ст. до кінця XI ст.) слов'янських перекладів богослужбових книг із грецької мови, мова науки і літератури. Термін “старослов'янська мова” не можна тлумачити занадто буквально, бо це не стара слов'янська мова, не спільнослов'янська, а перша давня літературна мова. У цьому ж значенні в науковій літературі вживано кілька термінів *давньослов'янська мова, давньоцерковнослов'янська мова, давньоболгарська*. Але термін *давньослов'янська мова* є невиразним, оскільки під ним можна розуміти давні форми будь-яких слов'янських мов. Найточнішим за первісним призначенням та походженням є визначення *давньоцерковнослов'янська мова* (нім. *Altkirchenslavische*, англ. *Old Church Slavonic*) [5, с. 9–10]. Проте назва, з одного боку, громіздка, з іншого, не вказує на народ, якому ця мова належала, та й із самого початку це була мова не лише церкви, а й науки, літератури та освіти. Таким чином, для позначення мови найдавніших слов'янських перекладів загальноприйнятим у науковій літературі став найбільш нейтральний термін “старослов'янська мова”, що підкреслює місце та роль цієї мови для вивчення сучасних слов'янських мов.

На східнослов'янському мовному ґрунті СМ поступово набувала місцевих рис, унаслідок чого на XII ст. склався окремий її тип – старослов'янська давньоруської редакції (ізводу), або церковнослов'янська мова. Хронологічну межу між СМ та церковнослов'янською провести неможливо, у XI–XIII ст. зникали риси кирило-мефодіївської епохи та виразніше проступали ознаки місцевих діалектів. Довго церковнослов'янська існує паралельно з українською літературною мовою. Власне церковнослов'янською в наш час виходять переважно репринтні (фототипні) видання старих книг, але сучасні богослужбові книги видають старою кириличною графікою, граматика ж мало чим нагадує церковнослов'янську – це стилізована українська чи російська мова [1, с. 20–21].

Концепція модернізації сучасної української освіти передбачає підготовку кваліфікованих, компетентних фахівців на рівні світових стандартів і єдиною універсальною вимогою до конкурентоздатного фахівця є його вміння самостійно, творчо мислити. СРС у процесі КТСОНП – це провідна форма організації навчання, що реалізується з урахуванням індивідуальних особливостей і пізнавальних можливостей студентів у процесі індивідуальної й колективної навчальної діяльності на аудиторних заняттях та в позааудиторній роботі під керівництвом викладача, але без його безпосередньої участі. Метою СРС є не тільки формування в студентів вміння самостійно працювати та приймати рішення, поповнювати свої знання та вільно орієнтуватися в потоці наукової інформації, а й розвиток активності й самостійності як необхідної умови для подальшого самонавчання та самореалізації в майбутній професійній діяльності.

В умовах КТСОНП змінюється функція викладача в організації навчальної діяльності студентів при невеликій кількості консультацій у викладача. Його основне завдання полягає в управлінні СРС, форму-

ванні спонукальних мотивів учіння, визначенні завдань навчальної діяльності, її організації, контролю за результатами процесу навчання. Плідність СРС – це, насамперед, результат постійної взаємодії студента та викладача, який ретельно планує і направляє, стимулює дослідницьку та пізнавальну активність студентів, координує й контролює їхню самостійну діяльність, тобто створює умови навчальної діяльності, організує й активізує її, удосконалюючи інформаційно-методичне забезпечення СРС.

Активізація у вищій школі СРС потребує не лише відповідної реорганізації навчального процесу, а й модернізації всієї навчально-методичної документації, розробки нових дидактичних підходів для глибинного самостійного засвоєння наукового матеріалу [2, с. 12]. До складових НМК обов'язково включають методичні рекомендації до організацій СРС. Інформаційно-методичне забезпечення СРС, дібране з урахуванням фахової орієнтації, забезпечує розвиток емоційно-мотиваційної сфери сприйняття матеріалів і призначене для всіх видів занять.

Практична частина курсу побудована так, що вона доповнює й поглиблює теоретичну з метою закріплення в студентів умінь самостійно здобувати наукову інформацію зі спеціальної наукової літератури, словників і особливо старослов'янських пам'яток, умінь спостерігати й аналізувати факти та процеси СМ порівняно з їх відповідниками насамперед в українській та російській мовах. У славистиці маємо ще й до сьогодні широке коло проблемних питань, тому на заняттях розглядають декілька концепцій та їх аргументації, зокрема це стосується питання про локалізацію давніх слов'ян, про давні старослов'янські азбуки тощо. Передбачено охопити великий за обсягом матеріал, тому пропонується виконання вправ, завдяки яким студенти на практичних заняттях із фонетики, морфології й синтаксису не лише розглядають теоретичні питання й виконують вправи, а й набувають навичок читання, перекладу, фонетичного та граматичного аналізу старослов'янських текстів. Вправи описового, зіставного та порівняльно-історичного плану різноманітні за своїми завданнями та розташовані за принципом від простого до складного, напр.: *“У наведених словах позначте сильну та слабку позиції ъ, ѣ. Поясніть, яким звуком сучасної української та російської мов відповідають редуковані голосні в цих словах: **домъ, дѣва**”, “За допомогою етимологічних словників з'ясувати походження шиплячих і свистячих, зіставляючи слова з різних індоєвропейських мов: **ложе, чесати**”;* *“Поясніть зміни, що сталися у словах ***vodhjos – вождь**”* тощо.

До більшості подано коментарі (переважно у вигляді таблиць) та зразки до виконання завдань. Тренувальні вправи мають формувати у студентів поняття цілісної системи СМ. Через брак часу не варто зосереджуватися на однотипних вправах і завданнях, доцільно виконати хоча б по одному для кожного типу, а велику кількість аналогічних для формування вмінь і навичок винести на самостійне опрацювання, що передбачає обов'язкову ретельну перевірку викладачем.

У викладанні СМ передбачена організація освітньо-виховного процесу на основі особистісно орієнтованого підходу, тобто диференційованого підходу в навчанні з урахуванням рівня інтелектуального розвитку студента, його підготовки, здібностей. Урахуванню зацікавлень студентів під час підготовки до занять сприяє використання комп'ютерних технологій. У великому арсеналі комп'ютерних програм можна знайти такі програмні засоби, що дають змогу студенту, який знає комп'ютер на рівні користувача, доволі швидко розробляти презентації, у тому числі з мультимедійними ефектами. Однією з таких програм є Power Point, яка входить до складу пакета Microsoft Office. Напр., викладач пропонує для підготовки презентацій теми *“Видатні слависти”*, *“Пам'ятки СМ”* тощо.

Окрім засвоєння теоретичних положень курсу та підготовки практичних завдань, завершальною стадією індивідуальної роботи студента із СМ є набуття навичок аналізу тексту зі старослов'янських пам'яток. У всіх сучасних слов'янських народів є спільне давнє духовне і культурне надбання, яке входить до скарбниці багатьох давніх сховищ світу, – це найбільш ранні слов'янські рукописи Х–ХІ ст. Їх близько 20. За змістом це книги Святого Письма (Євангеліє, Апостол, Псалтир) або церковно-богослужбові книги (требник, служебник, або місал, мінея). Тексти для роботи добирають із навчального посібника О. Н. Стеценка [7]. Робота з першоджерелами – невід'ємна частина процесу вивчення історико-лінгвістичних дисциплін, яка яскраво передає характерний колорит минулих часів, допомагає ретельніше засвоїти вузлові проблеми курсу. Мета цього виду самостійної роботи: поглибити знайомство студентів із першоджерелом як лінгвістичною пам'яткою, набути практичних навичок писати старослов'янськими кириличними літерами та читати і розуміти тексти СМ, членувати слова на склади; умінь комплексного аналізу тексту, зокрема характеристика старослов'янських звуків, вияв фонетичних і граматичних явищ, відображених у пам'ятках СМ.

Перший етап роботи з пам'яткою – початковий, коли вивчаються історичні факти її створення. Характеристика пам'ятки, уривок із якої аналізується, включає відомості з палеографії: класифікацію пам'ятки за графічними особливостями (кирилична чи глаголична); до якої редакції належить; хто і коли знайшов та видав пам'ятку; місце сучасного зберігання; принцип її номінації.

На другому етапі студентам пропонується переписати текст, вчитися його читати СМ та перекладати українською мовою. Передбачено також виконати графічний аналіз тексту: виписати слова з різними буквами-лігатурами; визначити звукове значення йотованих букв; виявити, як позначені числа; знайти діакритичні знаки в тексті, пояснити їх функції.

Третій етап полягає в тому, щоб студенти набули навичок фонетичного аналізу, тобто вони випи-сують приклади на сильну та слабку позиції редукованих *ъ, ъ*; визначають слова зі складотворчими сонорними; добирають із тексту приклади I, II та III палаталізації тощо. Також потрібно проаналізувати 5–6 слів за поданим зразком фонетичного аналізу.

На четвертому етапі в студентів формуються вміння граматичного аналізу, зокрема вони знаходять і аналізують слова різних частин мови за поданими схемами.

Специфіка виконання цього завдання полягає в тому, що студенти денної форми навчання вико-нують аналіз тексту як індивідуальне дослідне завдання впродовж вивчення курсу відповідно до тем, що вивчаються, а у студентів заочної форми робота з текстом передбачена як завдання до підсумкової контрольної роботи.

Оскільки в мовній свідомості студентів утвердилася думка про походження староукраїнської мови від СМ, робота зі словниками та текстами допоможе їм переконатись у протилежному: обидві мови – це самостійні слов'янські мови, що мають праслов'янські корені.

Отже, нові технології викладання історико-лінгвістичних дисциплін мають бути спрямовані на вияв-лення особистісного сенсу й емоційного задоволення. Потрібні такі умови, у яких студенти мали б змо-гу продемонструвати свою начитаність, ерудицію, рівень самостійного аналізу, суджень, узагальнень, їх новизну й оригінальність, здатність до формування конструктивних ідей, пропозицій. Введення цього аспекту актуально в наш час у зв'язку зі зміною наукової парадигми (від системної до антропоцентрич-ної, де точкою відліку є людина, вивчення світогляду якого разом із його мовою веде до розуміння і перекладу тексту). Крім того, гостро стоять і лінгводидактичні проблеми курсу – створення нового на-вчального посібника з урахуванням нових вимог.

Література:

1. Біленька-Свистович Л. В. Церковнослов'янська мова : підруч. зі слов.: понад 3500 сл. : [навч. посібник] / Л. В. Біленька-Свистович, Н. Р. Рибак. – К. : Криниця, 2000. – 334 с.
2. Болюбаш Я. Я. Організація навчального процесу у вищих закладах освіти : навч. посіб. [для слухачів закл. підвищ. кваліфікації системи вищої освіти] / Я. Я. Болюбаш. – К., 1997. – 64 с.
3. Довбня Л. Е. Методичні рекомендації до вивчення курсу "Старослов'янська мова" для студентів спеці-альності "Українська мова і література" / Л. Е. Довбня. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 36 с.
4. Довбня Л. Педагогічна специфіка викладання старослов'янської мови студентам-філологам в умовах кредитно-модульної системи / Л. Довбня // Гуманітарний вісник ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький держав-ний педагогічний університет імені Григорія Сковороди" : [науково-теоретичний збірник]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 19. – С. 43–49.
5. Леута О. І. Старослов'янська мова : [підручник] / О. І. Леута. – К. : "Фірма "Інкос", Центр навчальної літератури, 2007. – 256 с.
6. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. Л. Ортинський – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.
7. Стеценко А. Н. Хрестоматія по старославянському языку : учебное пособие [для студен. пед. ин-тов по спец. N 2101 "Рус. яз. и лит."] / А. Н. Стеценко. – М. : Просвещение, 1984. – 159 с.
8. Царалунга І. Б. Використання мультимедійних технологій у викладанні старослов'янської мови [Елек-тронний ресурс] / І. Б. Царалунга // PROBL. SLAVONIC STUD. 2009. – Вип. 58. – С. 214–220. – Режим до-ступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ps/2009_58/025.pdf.
9. Царалунга І. Б. Старослов'янська мова : [навч. посіб.] / І. Б. Царалунга. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 188 с.
10. Юсип-Якимович Ю. В. Старослов'янська мова: практикум : [навчально-методичний посібник для практичних занять, самостійної роботи студентів філологічного та історичного факультетів] / Ю. В. Юсип-Якимович. – Ужгород : Карпати, 2003. – 94 с.
11. Юцявичене П. А. Теория и практика модульного обучения / П. А. Юцявичене // Советская педагогика. – 1990. – № 1. – С. 55–60.